

KXIV 10
Szent István Akadémia
A SZENT ISTVÁN AKADÉMIA

TÖRTÉNELMI-, JÖG- ÉS TÁRSADALOMTUDOMÁNYI OSZTÁLYÁNAK FELOLVÁSTOTT MUNKÁI

1. kötet

SZERKESZTI DÖRY FERENC OSZTÁLYTITKÁR

1. szám.

MARTINOVICSNAK

ISTENTAGADÓ ELVEKET HIRDETŐ, IMÉNT

FÖLFEDEZETT FRANCIA MUNKÁJA

FRAKNÓI VILMOS

TISZTELETI TAGTÓL.



Felolvastatott 1920. évi november hó 19-én.

BUDAPEST

STEPHANEUM NYOMDA R. T.

1920.



MARTINOVICSNAK ISTENTAGADÓ ELVEKET HIRDETŐ, IMÉNT FÖLFEDEZETT FRANCIA MUNKÁJA.¹

I.

Martinovics irodalmi dolgozatairól kivételes nagy számban maradtak fön­n jegyzékek, melyeket ő maga szerkesztett. Mindamellett munkái teljes sorozatának összeállítása úgyszólván lehetetlen. Lembergi tanárkodása idejében (1786) egy német röpirat szerzője azon vádat emelte ellene, hogy kérkedő hajlamtól csábítva, más írók munkáinak szerzője gyanánt tüntette föl magát. Ezen vád nem bizonyított be és csak egy munkáról, melyet magáénak vall, állíthatjuk valószínűséggel, hogy nem ő írta azt. Ellenben jogosult azon föltevés, hogy több munkát tulajdonít magának, amelyek egyáltalán nem jelentek meg.

Egyik folyamodásában elmondja, hogy 1781-ben franciaországi utazása alatt «La meilleure forme du gouvernement» cím alatt értekezést írt, melyet Kehl németországi határvárosban nyomtatott ki.²

Lembergben szerkesztett önéletrajzi vázlatában munkáinak jegyzékébe, 1783. évszámmal megjelölve, egy «Philosophische Schriften» címűt vett föl.

Elfogatása után az osztrák rendőrminiszterhez intézett előterjesztésében meséli, hogy «Abrégé de la theorie de contributions et de Finances» cím alatt 1785-ben Párisban munkát adott ki, amelynek elveit a forradalom alatt Cambon nemzetgyűlési hírneves képviselő magáévá tette, minélfogva azon óhajtás nyilvánult, hogy ő (Martinovics) a francia nemzeti konventbe képviselőnek választassék meg.

Ezen három munkából hazai és külföldi könyvtárakban nem sikerült példánynak nyomára akadnom. Valószínűnek tartom, hogy azoknak egyike sem látott napvilágot. Az utolsóra nézve föltevése-

¹ Ezt ismerttettem «Martinovics és társainak összeesküvése» című, 1880-ban megjelent munkámban.

² Kehlben ezen időtájt csakugyan létezett nyomda, melyet Beaumarchais, a hírneves francia író 1775-ben állított föl.

met támogatja azon körülmény, hogy a konventbe való megválasztásának tervére vonatkozó állítása alaptalannak bizonyult.

Martinovics, magyarországi fogsága idejében, kihallgatása alkalmával fölemlítette, hogy 1788-ban Londonban «Mémoires philosophiques» című kétkötetes munkát bocsátott közre. Mivel ebből sem sikerült példányt felkutatnom, kísértetben voltam, hogy erre is kiterjesszem föntebbi föltevésemet. Azonban néhány hónap előtt figyelmem fölhevítván Martinovics egyik barátjának, gróf Lamberg Miksának Opitz csehországi íróhoz intézett leveleire, amelyek a prágai országos múzeumban őriztetnek, ezek egyikében, mely 1787. november 27-én van keltezve, azon értesítésre akadtam, hogy a gróf legközelebb Martinovicstól egy «Mémoires philosophiques» című munka kéziratát várja, melyet szerzője avéghől fog neki beküldeni, hogy kiadót szerezzen számára. Ehhez megjegyzi: «Hic Rodus, hic salta!» Amivel arra utal, hogy nehéz feladatot biz rá barátja.

Ezután természetesen azon fáradoztam, hogy a gróf Lamberg és Martinovics között váltott leveleknek, melyek bővebb felvilágosítást nyujthattak, nyomára jöjjenek. Igyekezeteim, melyeket herceg Lichtenstein János és gróf Wilczek János nemes érdeklődéssel támogattak, eredménytelenek maradtak. Hasonlóképen a Martinovics neve alatt hazai és külföldi könyvtárakban keresett munka példányát sem sikerült föltalálnom. Utoljára azon lehetőség merült föl előttem, hogy a könyv névtelenül jelent meg. Sejtelmem nem csalt meg. A Magyar Nemzeti Múzeum két példányt őriz belőle. Az egyik, melyet Martinovics, sajátkezű dedikációjának tanúsága szerint, gróf Illésházy István szabadelvű irányú főúrnak ajánlott föl, a grófi család dubnichi könyvtárából, a másik gróf Széchenyi Ferenc gyűjteményéből került oda. Azonban míg Martinovics az ő jegyzékében kétkötetes munkáról szól, csak az első kötet maradt fönn. A nyolcadrétű, 172 oldalra terjedő könyv címlapján a következő cím áll: «Mémoires philosophiques ou la nature dévoilée. Première partie. Londres, 1788.»

Kétségtelen, hogy nem London a nyomtatás helye. Azon korban sűrűn fordult elő az eset, hogy írók a hatóságok félrevezetése végett, maguktól és nyomdászuktól zaklatásokat elhárítandók, azon fogással éltek, hogy hamis nyomtatási helyet neveztek meg. Egész sorozatát ismerjük a Hollandiában nyomtatott szabadelvű és forradalmi irányú munkáknak, melyek londoni cég alatt jelentek meg. Martinovics nem ok nélkül követte ezen eljárást. Ugyanis Ausztriában, még József császár uralkodása alatt is, súlyos üldöztetést vonhatott magára, ha köztudomásúvá lesz, hogy ő írta és adta ki a

könyvet, mely az Isten létét és a lélek halhatatlanságát tagadó materialista bölcsészet tanait merész nyíltsággal hirdette.

II.

Éppen ezen munkában vetett élénk világosságot vallási fejlődésére. Elbeszéli, hogy anyjától, ki vallásához fanatizmussal ragaszkodott, «bigott» neveltetésben részesült; hogy éjjel és nappal órákat töltött buzgó imádságban; Krisztus szenvedése a részvét mély érzéseit keltette föl benne, úgy hogy valahányszor feszület előtt ment el, könnyek gyűltek szemeibe; a bőjtöt szigorúan tartotta és testét másképen is sanyargatta. Azonban alig haladta meg tizenötödik esztendőjét, tanulmányai közepett, vallási kételyek merültek föl lelkében. Ezeket, míg szerzetes-körben élt, leküzdötte. Huszonhat éves korában gróf Potocki Ignácot kísérve külföldi útjában, a szabadelvű körök, melyekben megfordult és az irodalmi termékek, melyek kezeibe kerültek, a kereszténység tanaival ellentétben álló bölcsészeti iránynak hódították meg, és a párisi illuminátusok titkos társaságába belépett.

Mindazáltal mikor 1781 végén Lembergben telepedett meg, nem habozott a főiskolán az ó-szövetségi szentírás tanszékére pályázni és szerzetes-főnökét biztosítani arról, hogy nem más a célja, mint a tudomány érdekeit és «Isten dicsőségét» előmozdítani. Résztvett azon irodalmi pályázatban is, mellyel a leydeni tudományos Akadémia annak bebizonyítását kívánta, hogy Isten jóságával a világon létező rossz megfér; dolgozatában a személyes Isten létezését bölcsészeti érvekkel bizonyította.

A lembergi egyetemen nem a hittudományi karhoz, hanem a fizika tanszékére neveztetvén ki, ezen tudományszaknak szentelte irodalmi tevékenységét. Azonban érdeklődését és tanulmányait kiterjesztette az ismeretek több más terére is. Maga beszéli el, hogy a természet tűneményeinek megfigyelésével és vizsgálatával foglalkozott, a természetben jelentkező változások törvényeit matematikai elvekre igyekezett visszavezetni, a vallás szükségességét megállapította, a polgári társadalom eredetét, a kereskedelem emelkedésének és hanyatlásának okait nyomozta, a titkos társaságok működését figyelemmel kísérte. Elmondja, hogy a bibliát, az ókori klasszikus írókat, a szentatyákat, a középkori és újkori bölcsészek műveit tanulmányozta. Olvasmányaiából saját korának irodalmi termékei sem hiányoztak. Mendelssohnnak (kit fils de Mendel néven idéz) Isten létét bizonyító háromkötetes munkája ellen, már három esztendővel megjelenése után, polémiát folytatott.

Ezen tanulmányainak gyümölcsei a «Filozófiai Emlékiratok». Az előszóban foglalt nyilatkozata szerint a könyvet azoknak használatára szánta, kiket a természet kiváló elmével, jól szervezett idegrendszerrel áldott meg és akik át vannak hatva a meggyőződéstől, hogy az embert az igazi bölcsesség a szenvedélyek fékezésére a vallás támogatása nélkül is képessé teszi. Nem vágyódik — úgy mond — a tömegek elismerésére, megalégszik az igazságot kereső csekély számú becsületes lelkek helyeslésével.

Eszerint a célt, melyet a munka kidolgozásában maga elé kitűzött, nem formulázza szabatosan. Ezt nem árulja el a feldolgozott tárgyak sorozata sem. Nyolc fejezetben: az igazság keresésének módszeréről, — Isten létéről, — A világ eredetéről, — Az emberi lélek természetéről, — Az érzések eredetéről, — Az erkölcsi törvények alapjáról, — A büntetésekről, — A társadalmak létezésének szükségességéről értekezik.

Eszerint nem alaposan kidolgozott rendszeres bölcsészeti munkát nyújt, hanem materialista irányú népszerű fejtegetéseket, amelyek báró Holbach «Système de la Nature» című, szintén londoni cégű művének¹ és az úgynevezett enciklopedisták dolgozatainak hatása alatt, a XVIII. század végén nagy számmal jelentek meg, és mind megegyeztek azon tanítás hirdetésében, hogy Isten és a természet, szellem és anyag azonos állagok, az ember a természet alkotása, a természet örökkévaló törvények szerint működik; az, ami Istennek nevezetik, nem egyéb, mint az anyag szüntelen mozgása és működése; az, ami léleknek nevezetik, az anyag egyik tulajdonsága; hogy az embert agyának fokozottabb mozgási képessége emeli az állatok színvonala fölé, és az emberi cselekvés irányítója az önfenntartás ösztöne és a boldogság utáni vágy.

III.

Martinovics az igazság keresésének módjáról szóló fejezetében abból indul ki, hogy az igazságok, melyeket az ember ítélőtehetsége és okoskodása fölfedez, eszmékből erednek, ezek pedig rajtunk kívül álló tárgyak szemléléséből születnek. Ezen tétel bizonyítását valóban népszerű, mondhatnók népiskolába való módszerrel kísérli meg. Például hozza föl a gyermeket, kit engedetlensége miatt dajkája az atya részéről várható büntetéssel fenyeget

¹ Megjelent 1770-ben, Mirabeaud álnév alatt. Martinovics felhasználta Holbach többi műveit is. A «L'antiquité dévoilée» és «Le christianisme dévoilé» címűektől kölcsönözte az ő saját dolgozata mellékeimét: «La nature dévoilée».

és feljaro lelkekról szolo mesekkel rettetget. Ily módon — úgymond — jut a gyermek az atya, a büntetés, a feljaro lélek fogalmának ismeretére. Azután hirtelen, átmenetet nem keresve, elmondja, hogy az emberi társadalom alakulásának első korszakában az elmékben számos tévedés fészkelte meg magát, melyek igazságok gyanánt szállottak át a későbbi nemzedékekre. Ezt sajátzerű példák-
kal világítja meg. Utal a polemiára, melyet a zsidó Mendelsohn folytatott a protestáns Lavaterrel, ki — úgymond — szertelenségében azt hitte, hogy a kereszténység kevésbé abszurd tanokat hirdet, mint a zsidó vallás. Azután kifejti, hogy az emberek saját alkotásaiknál tökéletesebbeknek ismervén föl a természet tüneményeit, ezeket az emberi erőknél magasabban álló okra vezették vissza, melyet Istennek neveztek el; így került az emberek közé a legfőbb lény eszméje, melyet rövid idő alatt papok és a népek kormányzói saját céljaikra értékesítettek és oly mélyen gyökereztetek meg, hogy most már «könnyebb a pestist kiküszöbölni, mint az Isten eszméjét az elmékből kitépni». Szerinte egyedül mély elméjü és matematikai ismeretekkel rendelkező emberek szoknak hozzá, hogy csak bebizonyított igazságokat fogadjanak el és jutnak tanulmányaik alapján azon eredményre, hogy minden tünemény a természetben rejlő mozgó erőtől függ. Tekintet nélkül a különböző vallások tanítására, azon módszereket kell elfogadni, melyek a valószínűséget leginkább megközelítik. A hittudomány megtanít arra, hogy a Mózesnek tulajdonított könyvek értéktelenek, megismerteti a zsinaton folyt pártküzdelmeket és a pápák cselofogásait. A politikai tudományok továbbá leleplezik a fejedelmeket, kik saját érdekeik szerint intézik az egyházi ügyeket, és a vallást, mint az inget, cserélik. Az, aki ilyen tanulmányokkal néhány éven át foglalkozott, megszünik «bigott» lenni, a szent olvasóról, a Háromságról és szent Ferencről elnevezett társulatok fölött kacagni fog; Jézus-Krisztus, Mózes és Mohamed vallását egymással összehasonlítva, azon eredményre jut, hogy mind a három egyaránt hamis, minélfogva a kinyilatkoztatást feltételező fölfogást vén asszonyok meséje gyanánt meg fogja vetni; ellenben fölismeri, hogy a természetben az isteni gondviselés nyomára nem lehet akadni, a lélek létezése a valószínűséget nélkülözi, és minden természeti tünemény a mozgó erőtől (force motrice) származik.

Ezen magaslatra, Martinovics szerint, kevesen emelkednek föl; a legtöbb ember ugyanis neveltetése és életmódja következtében a legfontosabb igazságok keresésére képtelen, és vagy «bigottá», fanatikussá válik, vagy pedig frivol röpiratok hatása alatt az udva-

roknál cselszövényeivel a fejedelmet elcsábítja, számtalan bűnt követ el, míg betegségbe esvén, exjezsuiták és kapucinusok karjai között végzi életét.

Hasonló módszert alkalmazva, magyarázza az emberi lélek létezéséről szóló tan keletkezését. Az ó-kor filozófusai az állat mozgásainak kútforrását az élettelen anyagnál magasabban álló erőben vélték föltalálni, melyet léleknek (esprit) neveztek el; ezen föltevés lassanként olyan mély gyökeret vert, hogy kedvéért a bölcsészek több más esztelenséget is elfogadtak; így a lélek és test kölcsönös közlekedését, az emberi akarat szabadságát, a lélek halhatatlanságát. Az ős-ember a természeti tüneményekről nem alkothatott magának helyes fogalmat; sőt sok század letelte és a tudományok óriási haladása után is, a természet homályban marad az ember szemei előtt. Nem vagyunk képesek manap sem bebizonyítani, hogy Isten és halhatatlan lélek létezik; annál kevésbbé lehet bizonyos igazságok gyanánt az ezen föltevésekből levont következtetéseket elfogadni. Bizonyosság hiányában csak a valószínűséget lehet elérni. Ezt keresi ő is.

Vannak tudósok, kik azt állítják, hogy az igazságok fölisméréséhez bizonyos irások tekintélye vezet el. Ezen utat kerülni kell. Ha valaki ezidőszerint azzal állana elő, hogy Isten között vele bizonyos igazságokat, melyeket sem maga nem gondolhatott ki; sem őseitől nem örökölhett, mindenekeelőtt fölvetnök a kérdést, vajjon lehetséges-e, hogy Isten emberekkel érintkezésbe lép? Azután magyarázatot keresnénk arra, hogy miért épen azt az embert választotta követéül? Várhat-e ez megbízatásának hirdetéséből előnyöket? Végre megbízatásának igazolását követelnök tőle. Ilyen óvatos eljárás mellözése azon veszélyt támasztaná, hogy csalóknak esünk áldozatul. Mózes volt az első, ki írásba foglalt törvényeket, melyekről állította, hogy Isten közölte vele. Azok, akik hitelt adnak neki, az általa véghezvitt csodákra hivatkoznak; csakhogy ezen csodákról szintén csak az ő saját iratai tesznek tanúságot.

Martinovics ugyanezt állítja Jézus-Krisztusról és Mohamedről, kik — úgymond — elég vakmerőek voltak Isten fia, illetőleg követe gyanánt lépni föl. Ezután kifejti, hogy a legtisztább forrásokból eredő tanokat is idők folyamán mások megrontják, megtoldják vagy megcsonkítják. Ha valaki a legnemesebb hazafiság sugallatára a zsarnok igája alól való szabadulás legbiztosabb eszközeit megjelöli, halála után fanatikus tanítványok mesterök tanait különféleképen, gyakran az ő szándékaival ellentétes módon fogják magyarázni. Erre meglepő példát hoz föl: Senki sem állíthatja — úgymond —

hogy Krisztus nem volt jó hazafi és nem akarta polgártársainak Róma és Heródes igája alól fölszabadtatása végett az állami hatalmat magához ragadni; de az ő szomorú sorsán okulva, tanítványai jónak látták hirdetni, hogy mesterök csak a lelkek fölszabadtatására törekedett. Fejtegetéseit Martinovics azzal fejezi be, hogy «akár így történt a dolog, akár másképen, a filozófusnak elegendő tudni, hogy a legfontosabb igazságokat, melyeknek a napnál világosabban kellene ragyogni, ilyen nyomorúságos tekintélyek világosságánál megismerni nem lehet».

IV.

Önkényes tételek, fölületes tárgyalások, logikai kapcsolatot nélkülöző okoskodások jellemzik az Isten létéről szóló fejezetet is. Élén Clark neve áll, egy angol hittudósé, ki a XVIII. század első felében az Isten létének bebizonyítására szolgáló érveket kétkötetes munkában összefoglalta. Ezekből Martinovics saját szerűen csak egyet méltatott figyelmére, azon tételt, amely szerint «az esetleges állagok (substances contingentes) egy szükséges állag (substance nécessaire) létezését föltételezik». Erre nézve merészen kijelenti, hogy ezen okoskodás a józan ésszel és a megtisztult filozófia elveivel ellentétben áll.

Az esetleges állagok fogalmát úgy határozza meg, hogy azoknak ellentéte is létezhetik és megszűnésök sem lehetetlen. Azután a természetben jelentkező megszámlálhatatlan változásokról megállapítja, hogy azok mind az ásvány- és növényvilágban, mind az állatokban és emberekben a mozgástól függenek. (Dependent du mouvement) Ezt a saját fölfedezése gyanánt tünteti fel;¹ pedig már Diderot és Holbach is hirdették.

Az ásványokról kimutatja, hogy azok vonzó és eltaszító mozgás útján változnak, ami az összetett savak alakulásánál legszembe-tűnőbb. Az ember működésében mozgás nélkül változások nem fordulnak elő. Az ember elvont fogalmakat is alkot; de ezek a szervekben támasztott mozgásokból eredő eszmék szülőttei. A metafizikusok állítása, hogy szellemi világhoz tartozó, az érzékektől független eszmék is léteznek, szemekben abszurdum. A mozgás forrásául a természetben uralkodó életerőt (force vitale) jelöli meg, amivel magát az úgynevezett vitalisztikus (nem a mechanikus) materializmus hívének vallja. Például fölhozza a növény magvát, mely az életerőt külső megjelenésében nem árulja el, de azonnal érvé-

¹ «Chaque Philosophe sera contraint d'adopter mon opinion».

nyesíti, mihelyt elvettetik és a csirát a föld színe fölé indítja. Ezen életerő még nemesebb módon nyilatkozik meg az ember csodálatotkeltő mozgásaiban és működéseiben, melyek látszólag a természetes határokat meghaladják és a bölcsészek többségét azon föltevésre vezették, hogy egy különleges életerővel állanak szemben. Mikor az emberi testben a halálnak nevezett változás beáll, az életerő nem szűnik meg működni és a rothadás folyamatát szüli, mely férgeket teremt, savakat hoz elő és növényeket termékenyít meg; így tehát az atomok megsemmisülését gátolja, a testek fönntartását biztosítja.

Azon kérdésre, vajjon az életerő állag-e, vagy az állag tulajdonsága és vajjon különböző-e a természet összességétől? azt válaszolja, hogy az életerő az anyag lényeges alkotórésze és az atomoktól el nem választható. Noha az életerő működésének törvényei ismeretlenek és így bizonyosságra nem lehet jutni: valószínűséggel állíthatni, hogy az összes «esetleges állagok» elégséges oka a természetben található föl, a természettől különálló legfőbb lény létezésére nem lehet következtetni, minélfogva a fizikai és metafizikai érvek, melyekkel a filozófusok nagy tömege él, a bizonyító erőt nélkülözik. Ezek közül csak egynél, mely a nemzetek és filozófusok fölfogásainak összhangzására támaszkodik, állapodik meg. Megállapítja, hogy a vad állapotban élő népek közül kevés imádott Isten gyanánt a természettől különálló lényt; ellenben sok napot, holdat, csillagokat, tüzet vagy állatokat imádott.

V.

A világ eredetétől szóló harmadik fejezetben elismeri, «hogy a filozófusok legnagyobb része» találkozik azon fölfogásban, amely szerint a világ létezésének kezdete van, amely előtt semmi egyéb nem létezett, mint a világtól különálló «tökéletes ok» (cause parfaite); abból, hogy a testek mind végesek, mert születnek, megromlanak és széteszólnak, azt következtették, hogy az egész világ szintén véges, semmiből a legfőbb lény parancsára néhány nap alatt nyerte mostani alakját. Ezen fölfogást megdönti a «véges» fogalmának vizsgálata. A testeket végeseknek azért mondjuk, mert alakjuktól határolt kiterjedésüket szemléljük. Azonban egyetlen test sem létezik, mely annyira határolt lenne, hogy rajta kívül semmi sem léteznék, így tehát egyetlen véges test sem létezik, és minden test után egy másik következik; a világ tehát végtelen; a matematika törvénye lévén az, hogy «une quantité infinie doit naitre de parties finies, prises une infinie de fois».

Nem foghatjuk föl, hogy a világ létezése előtt valamely ok

(quelque cause) létezett, még kevésbbé pedig azt, hogy semmiből valamit teremteni lehet. A teremtésre a természetben nem találunk példát, mert minden úgy születik, hogy egy megelőző összetételből új összetétel keletkezik; a mindenség tehát öröktől fogva létezik. Ellenben az életerő nem vesztette el alkotó hatalmát, aminek bizonyítékaul szolgál azon tény, hogy a sajtban és a rothadó testekben férgek teremnek. Tehát a józan ésszel nem áll ellentétben azon föltevés, hogy a véghezment számtalan változás közepett létezett olyan állapot, mely az állatokat, növényeket és ásványokat létrehozta. Ezen önkényes föltevés alapját maga rendíti meg, mikor elismeri, hogy a tudós képtelen meghatározni, az égitestek rendszeréből melyik hozta létre ezen állapotot. Ezért megrója a tudósok egész sorozatát (amelyben Linné, Descartes, Leibnitz és Buffon is előfordulnak), kik — úgymond — olyan biztossággal beszélnek, mintha egy üstökös farkán lovagolva a világ létrejöttének szemtanúi lettek volna. Mózes elbeszéléséről pedig azt mondja, hogy az vén asszony meséjének, nem bölcsészeti rendszernek tekintendő.

VI.

Áttérve, a negyedik és ötödik fejezetben, az emberi lélek természetének és az érzések keletkezésének vizsgálására, megállapítja, hogy ezen fogalmakat a régi filozófusok közül kevesen határozták meg helyesen, a többiek vagy homályba burkolták fejtegetéseiket, vagy abszurdumot állítottak. A lélek természetének meghatározására ő (Martinovics) a legalkalmasabb módszert az anatomia, fiziologia és mechanika elveinek szigorú alkalmazásában találja. Azonban ő maga is homályba burkolt elmélettel áll elő, midőn bizonyos idegfolyamról (fluid nerveux) beszél, mely izgató hatásával az érzéseket szüli és a hidraulika törvényeinek megfelelően működik. Majdnem gallimatias hatását kelti föl, mikor a felsőbb szellemi működések magyarázására az emberi testben bizonyos «mechaniko-paraboliko-hidraulikus» szervezetet ismer föl. Arra az eredményre jut, hogy az ember összes működései a test mechanizmusától függnék. Így szól embertársaihoz: «Gögös halandók, ismerjétek el, hogy épen úgy alá vagytok vetve a természet törvényeinek, mint az állatok, növények és ásványok; mondjatok le azon hitről, hogy minden a ti kedvetekért teremtettet; csakis a mechanizmus magasabb tökélyével alapítottátok meg uralmatokat».

Tüzetesen foglalkozik az idegrendszerrel, amelyben szerinte semmi sem található, ami egyéb testekben nem volna meg; a szó-

vet finomsága és ruganyossága adja meg az érzések előidézésének képességét; az idegek és szervek közvetítésével működik az erő, mely a gondolkodást lehetővé teszi (*force de penser*); tisztán elméből származó eszmék (idéés *intellectuelles*) nem léteznek; erény, bűn, Isten üres szavak, a különféle érzések folyamányai.

VII.

Ezen gondolatok vezérfonalát követve, vizsgálja a hatodik és hetedik fejezetben a törvényeket, melyek az erkölcsant alkotják. Holbachchal egyetérve az élethez való ragaszkodásban, az életfönn-tartás vágyában találja az erkölcsi törvények alapját. Azonban a megelőző fejtegetéseinek eredményeivel összeütközésbe jut, mikor a társadalomban saját védelmezésére megállapított büntetések céljával a bűnös cselekményektől való elriasztást és az ember javítását jelöli meg, és kétségbevonhatatlan igazságot hirdet azon állításában, hogy a legszigorúbb büntető törvényeknél többet ér a jó rendőrség, mely a bűntények elkövetését megakadályozza.

A nyolcadik fejezetben a társadalmak szervezkedésének és fönnállásának szükségességét tanítja, amivel nem áll összhangzásban paradox elmélete, amely szerint a birvágy kielégítése vezette az embereket arra, hogy társadalmakba egyesüljenek. «Az emberi társadalom — úgymond — nem egyéb, mint az utonállók kielégíthetetlen bandája. Az első uralkodó, hogy elfeledtesse az első zsvány szerepét, a «legkeresztényebb», a «katholikus» király címét vette föl. Dávid, mivel gitáron játszva zsoltárokat énekelt, a szent király hírében állott, noha valóságban kegyetlen zsvány volt».

Fölveti a kérdést, melyik a legrégebb és legjobb kormányforma? A legrégebb gyanánt a monarchiát jelöli meg. Szerinte a népek, tudatlanságuk hatása alatt, vakon hódoltak meg egyes nyomorultaknak, mert nem látták előre, hogy utóbb a Bourbonok, vagy az osztrák dynasztia érdeke, nem pedig a társadalom java fog az uralkodók szeméi előtt lebegni. Ennek ellenére úgy vélekedik, hogy a monarchia volna a legjobb kormányforma, ha az uralkodó az alattvalók javáért él, csak annyi terhet ró rájuk, amennyi szükséges, szomszédaival békességben él, az ipart és kereskedést fejleszti.

VIII.

Több más kérdés tárgyalását munkájának második kötete számára tartván fenn,¹ az elsőt egy kilencedik fejezettel zárta be, mely tudományos jelentőséget nélkülözött ugyan, de alkalmas volt az olvasóközönség érdeklődését kiváló mértékben fölkelteni.

Báró Holbach az ő híres művében azon eshetőséggel is foglalkozott, hogy a materialista bölcseész megjelenik halála után Isten ítélőszéke előtt és meggyőződik arról, hogy az az Isten, akinek létezését tagadta, itélni fog fölötte. Azzal igyekezik elvtársait megnyugtatni, hogy nincs okuk Isten bosszújától félniök, mert ezt képesek lesznek ügyes önvédelemmel elhárítani. Közli a védőbeszédet, melyet ő készül a siron túl elmondani. Lényeges része így hangzott: «Bocsásd meg, Isten, hogy korlátolt elmém nem fődözött föl a természetben ahol minden szükségszerűnek tűnt föl előttem. Bocsásd meg, hogy nem ismertem föl felséges arcvonásodat a kegyetlen zsarnokban, kít a babona rettegve imád. Jóságod nyomait nem találhattam föl műveidben, melyek az emberiségre nézve majd károsak, majd hasznosak. Gyenge agyam nem lehetett képes megítélni terveid bölcsességét, mikor a mindenségben rend és rendetlenség, jó és rossz, alkotás és rombolás vegyülete tárult föl előttem. Nem hódolhattam meg igazságosságod előtt, mikor gyakran kellett szemlélnem, hogy a bűn diadalmaskodik, míg az erény könyeket ont. Nem ismerhettem föl a bölcsesség szövegét a kétértelmű, ellenmondó, gyermek nyilatkozatokban, melyeket csalók hirdetnek nevedben. Nem hittem létezésedben, mert nem tudtam, hogy ki vagy, hová helyezlek, milyen tulajdonságokkal ruházalak föl. Tudatlanságom megbocsátható, mert elháríthatatlan volt. Elmém nem hajolhatott meg az emberek előtt, kik lényed iránt tájékozatlanok voltak, mint magam és egymás között vitatkozva, csak azon követelésben találkoztak, hogy áldozzam föl eszemet, melyet Te ajándékoztál nekem

¹ A I. kötet végén közli a II. kötet tizenöt fejezetének címét. Ezek a következők: A természet működési módjáról, — A testek tulajdonságairól, — Az emberi gondolkodás abszurdításáról, — Az ember tulajdonságairól, melyekkel az állat fölé emelkedik, — A helyesen szervezett társadalom elveiről, — A társadalmakban előforduló fogyatkozások javításáról, — A vallási türelemről, — A kereskedelem irányelveiről, — A tudományok műveléséről, — A rendőrségről, — Az igazságszolgáltatásról, — A pénzügyekről, — A háború és a béke alapelveiről, — A filozófusok katekizmusa.

Ezen második kötet nem jelent meg, amit abból állapíthatunk meg, hogy Martinovics elfogatása alkalmával az első hat fejezet kéziratát a rendőrség lefoglalta és az mainap az osztrák rendőrség levéltárában őrzetik.

Ha téves ítéletet alkottam magamnak rólad, tévedésem forrásai: a tulajdonságok, melyekkel Te ruháztál föl; a körülmények, melyek közé meghallgatásom nélkül helyeztél; az eszmék, melyek közreműködésem nélkül kerültek elmémbe. Ha jó és igazságos vagy, amint állítják, a Tőled nyert tehetségeim tévedéseierő nem büntethetsz. Nem kell tehát rettegnem a sorstól, melyet nekem szántál. Ha örök büntetéssel sújtánál azért, mert Tőled nyert eszemre hallgattam; ha fölháborodnál amiatt, mert gyarlóságom a Tőled előkészített törbe ejtett: Te kegyetlen zsarnok és gonosz démon volnál; ezen esetben pedig kielégítést nyújtana azon tudat, hogy túrhetetlen igádat legalább rövid életemben leráztam!»¹

Martinovics megragadta mesterének gondolatát. Ő szintén fogalmazott és közlött Isten előtt elmondandó védbeszédet, amely azonban nem plágium. Ugyanazon gondolatmenetnek bővebb parafrazisa, mely az eredeti fölfogást és egyéni vonásokat nem nélkülözi.

Igy szólal meg: «Bölcs, mindenható, igazságos Isten, félelmes birám előtt állok, mivel most már meg vagyok győződve létezésedről és tudom, hogy korlátlan hatalmat gyakorolsz lelkem fölött. Elmém számára Általad kijelölt börtömben nem voltam képes Téged felismerni. Be fogod látni, hogy az a mód, ahogyan most kinyilatkoztatod létezésedet, jobb, mint az volt, amelyet Mózes, Jézus Krisztus és Mohamed, kik emberek voltak csak úgy, amint én az vagyok, közvetítettek. Lelkem, ha mindig olyan tisztán látott volna, mint ma lát, bizonyosan nem bántott volna meg nagyragyavágásával, elismerte volna gyarlóságát és örök imádatlal hódolt volna meg nagyságod előtt. Mivel Te ruháztál föl fogyatékos tehetségekkel, tévedéseimert nem büntethetsz. Te helyeztél a világba anélkül, hogy erre kértelek volna; testem elemei nem óhajtottak egyesülni, sem szellemet venni föl magába; szellemem nem oka annak, hogy testemmel egyesült; se testem nem oka annak, hogy olyan szellemet nyert, mely a legfontosabb igazságok megállapítására képtelen. Tanulmányaim vezettek azon következtetésre, hogy Te nem létezel, a világ örökkévaló, a természet szellemi elv nélkül szükölködik és fátumszerű szükségesség uralkodik benne»...

Miután vallásos neveltetésére és ifjúságára visszatekintett, így sóhajtott föl: «Vajha abban az időben tetszett volna Neked lelkeimet Magadhoz hívni és trónod zsámolyához idézni! Most boldog volnék, mert a római udvar szent Alajos mellé szentté avatott volna; siromnál bénák, vakok, betegek gyógyulást találnának, csodatételeimet a

¹ A II. kötet 277. lapján.

papok kincsek szerzésére értékesitenék; én pedig trónod előtt mintegy tükörben szemlélhetném azt, amire filozófiám nem tanított meg. Legjóságosabb Isten! Miért nem helyeztél el akkor a mennyországban. Ha pedig nem akartál magadhoz venni, miért nem oltottad ki bennem a romlott ösztönt, mely az alapos tudományhoz vonzott és amely nélkül hívő maradtam volna. Te az ateizmus örvényébe sülyedésemnek, melyet előreláttál és meg nem akadályoztad, okozója vagy!»...

Utal sokoldalú tanulmányaira, melyekkel az igazság fölismérésén fáradozott. Folytatólag így szól azután Istenhez: «Te tudod, mennyire vágytam létezésedet vagy tudományosan megállapítani, vagy vakon elhinni. Te nem ajándékoztál meg a hittel, amelynek adományában gyakran a legostobább emberek részesülnek. Ezért a természet tünetényeit vizsgáltam azon reményben, hogy létezésed nyomára akadok. Vegytani elemzésekkel foglalkoztam annak tisztába hozása végett, vajjon a természeti erők a lények létezésének és változásainak egyedüli okai, vagy pedig ezeken kívül a természettől különálló elvnek, egy építőmesternek létezését kell-e föltételezni. A földön létező testektől fölemelkedtem az égi testekhez, de sehol a Te létezésed nyomát nem találtam, amiből azt következtettem, hogy ezen fontos kérdések tekintetében bizonyosságot nem lehet elérni és hogy az ateizmus mellett szól a legnagyobb valószínűség. Ez álláspontra helyezkedve, sem a fanatizmusba, sem a bigottizmusba nem tévedhettem el, amelyek sokakat a legnagyobb gonoszságokra csábítják. Az ateista alapos vizsgálat alapján cselekszik, a hívő vizsgálat nélkül helyezi reménységét hitébe, minélfogva képes zsarnokká válni és más bűntényeket követni el. Az ateista egyszerűs mind a legtűrelmesebb ember, mert meg van győződve arról, hogy az ember és az állat fátumszerű szükségesség hatása alatt cselekszik és így cselekedeteiért senki sem vádolható».

Azután visszatér saját egyénisége jellemzéséhez. «Egész életemen át — úgymond — gyűlöltem a tétlenséget, buzgón műveltem a tudományokat, a legnehezebb természeti tünetényeket előítéletlenül menten szorgalmasan vizsgáltam; a filozófusok nézeteit jóváhagytam vagy elvettem, tekintet nélkül pártállásukra, aszerint, amint többé vagy kevésbé valószínűeknek tűntek föl előttem. A politikai elveket is gondosan megfigyelve, kerültem a fejedelmek minisztereit, mivel keveseket találtam soraikban, kik szilárd filozófiával dicsekedhettek; a megszügyenítő szerelem durva élvezeteit utáltam, sőt az ifjú és szép hölgyeket, kik akár az egiptomi József ártatlanságát is veszélyeztethették, kerültem, tapasztalván, hogy társalgásuk

filozófiámmal nem áll összhangzásban; őrző angyal nem óvhatott volna hivebben, mint a filozófia»...

Védőbeszédét így fejezi be: «Nyugodtan várom ítéletedet. Te igazságos és bölcs bíró nem kárhoztathasz el; mert helyesebben éltem és cselekedtem, mint sok más, kiket Te a hittel megajándékoztál, az emberek pedig szentek gyanánt tisztelnék. Két ok miatt fölháborodhatol ellenem; azért, mert nem hittem létezésedben és azért, mert cselekedeteimet egyedül a természeti törvényekhez alkalmaztam. Ami az első eshetőséget illeti, mindaddig nem estem tévedésbe, míg Néked tetszett a hitet, mely a Te ajándékok volt, bennem megtartani; de mihelyt Te fölébresztetted bennem az ösztönt, mely a tudományokhoz vezetett, nem állott többé hatalmamban elvetni az okokat, melyek a Te létezésed tagadására ösztönöztek. Mindenki érezi a testi gépezetére ható indító okok hatalmát, és senki sem képes ezekkel ellentétben álló cselekedeteket vinni véghez. Eszerint mindent, amit tettem, Néked kell tulajdonitanom. A Te kegyelmednek köszönhetik az emberek, ha vak hitők következtében szentekké válnak; ellenben Te teszed őket szerencsétlenné, ha olyan tehetségekkel rubázod föl, melyek filozofusokká teszik. Az emberek mind a két osztályában saját dicsőségedet hirdeted; a hívőkben megmutatod, hogy képes vagy gépeket alkotni, melyek emberekhez hasonlítanak, de valóságban vak állatok. A filozofusokban bebizonyítod, hogy az emberek pozitív törvények nélkül is képesek hivatásukat teljesíteni. Mivel az utóbbiaknál hatalmad magasabb fokozatban érvényesül, szükségképen föl kell tételeznem, hogy Te egy másik, kiválóbb mennyországot is teremtettél. Ennek lakói között már is fölismerem Leucippust, Anaxagorast, Epikurt, Ocellust, Timaeust, Lucretiust, Spinozát, Helvetiust, Mirabeaut, Bolingbroke-ot, Lamettriet, Frigyesit a nagy porosz királyt és számos másokat, kik munkásságuk jutalmát élvezik. Ha Te olyan Isten vagy, amilyennek a hittudósok jellemeznek, bűntény elkövetésével nem lehet Téged megbántani. Aki megbántva érezi magát, szükségképen megváltoztatja véleményét arról, aki őt megbántotta; de egy megingathatatlan lény nem változtathatja meg érzelmeit. Így tehát Részéről engem veszély nem fenyegethet!»¹

Ezen beszéd, mellyel a védő meglepetésszerűen a vádló helyét bitorolja, ha költői alkotásban a szereplők egyikének, Lucifernek

¹ Az egész védőbeszéd 13 lapot tölt be. 156—169.

ajkain szólalna meg, szerzője nevét egy Götheé és Madáché mellé iktathatná.

Erre a gondolatok magas szárnyalásában, a dialektika éles fegyvereinek használatában, a nyelve erejében jogcímet találna. Azonban népszerű bölcsészeti munka keretében e beszéd az istenkáromlás bünténye.

A könyv többi részeiben szintén fordulnak elő blasfemiák. Szerzője nem riad vissza attól sem, hogy az utca sarát hányja az Isten Anyjának fenséges alakjára, mely előtt térdre borulva milliók esdették le beszennyezett lelkükre a tisztulást. Ugyanis gyűlölet a kath. egyház ellen töltötte meg lelkét, amely fokozott hévvel nyilatkozik meg, mikor a jezsuitákról szól. Nagymértékben feltűnő az, amit tizenöt évvel a Jézustársaság feloszlatása után mond, hogy míg két jezsuita él a földön, a jezsuitizmus nem tekinthető megszüntnek. Akaratlanul a legnagyobb magasztalásban részesíti a jezsuitákat, mikor a szabadkőművesek és illuminátusok titkos társaságait megroja azért, mert fegyelmezettség és az előljárók gondos megválasztása tekintetében nem követik a jezsuiták példáját.

Mindez azt bizonyítja, hogy a «Memoires» nem annyira filozofiai mű, mint politikai célzatú propaganda-irat. Ez magyarázza meg a különbséget, mely közte és a «Système» szerzője között mutatkozik. Míg Holbach contemplatív természet, kit erős elméleti érdeklődés vezet és politikai vonatkozásoknak csak corollariumok gyanánt ad helyet művében: Martinovics minden ízében politikus, úgyszólván politikai agitátor. A «Système» szalonban született; a «Memoires» durva anarchisták csapszéki összejöveteleiben. Az előbbinek stilusa világos, előkelő és választékos; az utóbbi hosszú, izgatott, szinte elfuló mondatokban vitatkozik.

Egyébiránt a szakférfiú sem vonhatja kétségbe, hogy Martinovics filozófiai és általános tudományos képzettséggel dicsekedhetik, mely utóbbi határozottan természettudományi irányú; míg a humanistikai tanulmányokat és a történelmet föltűnően ignorálja. Forradalmi, zilált, nagy lelki harcokon átment psyche nyilatkozik meg a műnek csaknem valamennyi lapján. Öntelt, gögös egyéniséget ismerünk meg a könyv szerzőjében, kire talán Rousseau Confessióinak cinikus nyíltsága is hatást gyakorolt. Teljes hijával van a szerénységnek és óvatos önkritikának. Nem a gondolat, hanem a cselekvés embere, kit azonban szenvedély és indulat, nem józan megfontolás vezet. Noha ismételtlen hangoztatja a lelki békét és harmóniát, melyet ő filozofiai tanul-

mányainak köszön, alapjában diszharmonikus, tépettelelkű ember, ki az egyensúlyt nélkülözi, könnyen átsiklik az ellenkező végletbe, semmiféle téren nem nyújtja az állhatatosság és megbízhatóság biztosítékait.¹

Ehhez még csak egy megjegyzést kell hozzáfűznünk. Martinovics szellemi fejlődése és életpályájának viszontagságai legszembe-tűnőbben mutatják, hogy a vallási anarchia tanításai a legrövidebb úton vezetnek a politikai anarchia iskolájába.

¹ Ezen jellemzést, mely a saját felfogással teljesen megegyezik, Pauler Ákosnak köszönhetem, ki kérésemre szíves volt Martinovics munkájával foglalkozni, kísérő levelében nemes szavakkal kifejezést adván örömének afölött, hogy «tudományosan együttműködhet azzal, kit boldogult atyjához ideális tudós barátság kötött».

